Controverse privind tipărirea primei cărți în spațiul românesc Liturghierul (1508)

Dr. Agnes Erich
Universitatea Valahia din Târgoviște
E-mail: eagnes@valahia.ro

Dr. Niculina Vârgolici
Universitatea din București
E-mail: ninavargolici@yahoo.com

Dr. Agnes Erich este conferențiar în cadrul Facultății de Științe Umaniste de la Universitatea Valahia din Târgoviște, precum și Director al Bibliotecii Universității Valahia din Târgoviște. Predă cursuri de istoria scrisului, cărții și tiparului, catalogarea documentelor și sisteme integrate de informare și documentare. Domeniile de cercetare predilecte: carte veche bibliofilă, biblioteci virtuale.

Dr. Niculina Vârgolici este lector în cadrul Departamentului de Asistență Managerială, Secretariat și Informatică Aplicată de la Facultatea de Litere a Universității din București, precum și director al Departamentului din Crevedia, specializările: Pedagogia Învățământului Preșcolar și Primar și Asistență Managerială și Secretariat. Predă cursuri de asistenta manageriala, redactare și corespondență, comunicare organizationala. Domeniile sale de interes sunt comunicarea, asistența managerială și e-learning-ul.

Rezumat

Apariția primei cărți tipărite în spațiul românesc a suscitat numeroase controverse, majoritatea plecate de la omiterea locului de tipărire în exemplarele editate. Au fost vehiculate de-a lungul timpului atât centre tipografice din afara țărilor române, centre cu tradiție în ceea ce privește această tehnică (Veneția, Cetinje, Cracovia), cât și de pe teritoriul românesc (Bistrița olteană, Snagov, Govora, Târgoviște). Personal considerăm că **Liturghierul** tipărit de Macarie în Țara Românească nu putea găsi un loc mai propice decât la Târgoviște, cetatea de scaun a Țării Românești și locul de unde au pornit directivele privind reorganizarea pe principii moderne a Bisericii Ortodoxe Române. Importanța tipăririi acestui **Liturghier** constă și în faptul că este pentru prima dată când se tipărește această carte de cult care era esențială pentru săvârșirea slujbei, dovadă că a circulat în tot spațiul sud est European.

BDD-A27087 © 2009 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.14.81 (2026-11-11 00:56:09 UTC)

Cuvinte cheie: Liturghier, Macarie, Târgovişte, Bistriţa, Snagov, Veneţia

În contextul tiparului chirilic european, activitatea tipografică din Ţara Românească ocupă un loc important, reflectând gradul de dezvoltare culturală la care ajunseseră ţările române (1), în acelaşi timp constituindu-se ca o parte integrantă a unui fenomen european. Este cunoscut faptul că între cultura românească şi cultura popoarelor sud-slave a existat o puternică legătură, încă de la apariţie, primele tipărituri macariene de la Târgovişte (1508–1512) răspândindu-se şi în lumea slavă, fiind folosite drept model pentru cărţile tipărite aici. Relaţiile culturii scrise româneşti cu celelalte culturi sud-est europene s-au manifestat pe mai multe planuri: activitatea tipografică era într-o permanentă evoluţie, tipografi, corectori, gravori sau legători venind să lucreze în Ţările Române, aşa cum meşteri români produceau manuscrise şi cărţi pentru comunităţile balcanice sau chiar se deplasau în locuri îndepărtate pentru a întemeia ateliere tipografice (2).

N. Iorga spune: „Tipărirea cărţilor slavone nu-şi putea găsi un adăpost în Balcani, în acel sfârşit al veacului al XV-lea, când ultimele rămăşiţe de stăpânire creştină se înecau în noianul turcesc. Meşterii trebuiau să-şi caute un sprijin, un ocrotitor, dincoace de Dunăre, unde se păstrau vechile forme de stat. Această îndreptare spre noi era cu atât mai impusă, cu cât Veneţia nu mai voi să se ocupe cu lucrul tipografic pentru slavi..." (3), iar N. Cartojan explică înfiinţarea tipografiei de către Radu cel Mare prin aceea că: „Tipărirea cărţilor necesare cultului divin corespundea atunci în ţările slave din Balcani unei necesităţi adânci simţite." (4)

Înfiinţarea tipografiei în Ţara Românească a fost făcută la iniţiativa bisericii şi a oficialităţilor locale pentru folosul cultural propriu, dar şi pentru ţările care foloseau limba slavă în biserică. În momentul când Radu cel Mare a decis să pună bazele unei tipografii în Ţara Românească, arta tipografică exista de peste o jumătate de veac în Europa apuseană, iar la sud de Dunăre erau vremurile în care islamul cuceritor nu îngăduia să se ridice vreo biserică peste care să nu poată privi un turc călare. Cu atât mai mult a dorit domnitorul să ridice aici, la Dealu, cea mai măreaţa biserică din câte se înălţaseră până la acea vreme în Ţara Românească. Aşadar, nu este doar o coincidenţă că în timpul domniei lui Radu cel Mare s-a înfiinţat tipografia şi că tot în timpul domniei lui s-a dat o nouă organizare bisericii din Ţara Românească.

Călugărul Macarie, care însoţea în Italia pe tânărul principe muntenegrean Gheorghe Cernoievici, este menţionat la 1483 supraveghind

BDD-A27087 © 2009 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.14.81 (2026-11-11 00:56:09 UTC)

la Veneția tipărirea unui liturghier slav.(5) Acelaşi Gheorghe Cernoievici va aduce tiparul din Veneția peste câțiva ani şi-l va instala la Cetinje, în mănăstirea întemeiată de tatăl său. Aici, Macarie va tipări un ***Molitvenic*** **(1496)**, un ***Octoih*** **(1493–1494)**, iar în 1495 o ***Psaltire***. Pătrunderea otomanilor pe teritoriul Muntenegrului va face ca, după numai doi ani tipografia să-şi înceteze activitatea, moment în care călugărul Macarie se va refugia la Veneția, împreună cu protectorii săi. După un timp va pleca în Țara Românească adus fiind de mitropolitul sârb Maxim, însă despre aceasta nu există dovezi scrise. (6)

Despre Radu cel Mare se spune că era un „*domn înțelept, paşnic şi drept*" care „*n-a purtat războaie, a dorit pacea, şi s-a ocupat îndeosebi de treburile bisericeşti şi culturale*"(7), iar înființarea tipografiei de la Târgovişte este astfel strâns legată de numele acestuia, care a s-a preocupat în a aduce la curtea sa de la Târgovişte în anii 1507 câțiva sârbi din înalta nobilime, dintre care amintim pe Maxim, fiul lui Ştefan Brancovici cel Orb, ultimul despot independent al Serbiei, pe Macarie tipograful şi alții. Venirea acestora în Țara Românească a reprezentat un act pozitiv pentru cultura românească, deoarece ei militau pentru tipărirea cărților bisericeşti.

Asigurarea autonomiei Țării Româneşti în cadrul Imperiului Otoman crease un climat favorabil dezvoltării culturale (8), astfel că tiparul va avea condiții prielnice de dezvoltare. Radu cel Mare s-a preocupat în mod deosebit de întărirea prestigiului Bisericii şi de înzestrarea ei cu „*izvoare de învățătură limpede*". (9) Inițiativa sa de a da o carte de slujbă bisericească tipărită, în locul celor manuscrise care circulau până atunci, corespunde măsurilor generale luate în vederea organizării statului şi a Bisericii Române. Pentru realizarea acestui deziderat îl va aduce în țară pe fostul patriarh al Constantinopolului, Nifon, căruia îi spune: „*Eu o să domnesc, iar tu să ne fi îndreptar în legea domnului. Să ne fi păstor sufletesc şi sol nouă la Dumnezeu*". Patriarhul Nifon, răscumpărat de domnitor şi adus în Țara Românească, pentru înfăptuirea acestor reforme, spune în ce stare a găsit biserica în primii ani ai secolului al XVI-lea: „Iară sfântul află turma neplecată şi neascultătoare şi biserica izvrătită şi cu obiciaiuri rele şi nesocotite. Şi chiemă pre toți egumenii de la toate mînăstirile țării Ungrovlahii şi tot clirosul bisericii şi făcu săbor mare de împreună cu domnul şi cu toți boierii, cu preoții şi cu mirenii şi slobozi izvoare de învățătură limpede şi necurmat" (10). Nifon numi pe doi episcopi „*ca să se înderepteze toată țara de la arhierei*" şi pentru desăvârşirea acestei opere a fost nevoie de cărți, iar domnul s-a simțit dator să ajute şi să întărească biserica, care acum devenea un instrument spiritual al stăpânirii centralizate.

BDD-A27087 © 2009 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.14.81 (2026-11-11 00:56:09 UTC)

Înființarea tipografiei în Țările Române nu mai apare astfel ca o operă întâmplătoare, ci se încadrează în istoria socială şi culturală a țării.

Între alte învățături şi orânduiri date de Nifon, a fost şi realizarea slujbelor bisericeşti. Astfel, **Liturghierul** din 1508, **Octoihul** din 1510 şi **Evangheliarul** din 1512 nu fac decât să pună în practică, sub formă tipărită, dorința clasei conducătoare şi bisericeşti, de a se realiza sub formă unitară cea mai mare şi mai esențială parte din slujbele bisericeşti.

Târgoviştea a fost la începutul secolului al XVI-lea un centru cultural de vază, iar aducerea tiparului aici s-a făcut într-un moment în care nevoia de carte de cult era foarte stringentă, iar rolul ei era să întărească noul instrument al noii cârmuiri centralizate.Ca şi în Occident, primele cărți tipărite la noi au căutat să se substituie cărții manuscrise (11), dar cu toate acestea, tipărirea cărților la începutul secolului al XVI-lea se face foarte anevoios (12).

În legătură cu tiparnița macariană târgovişteană au existat – şi există – două probleme, care sunt controversate şi în prezent: **originea şi locul de tipărire a celor trei lucrări.**

Problema originii tiparniței macariene a fost dezbătută atât de cercetătorii români cât şi de cei străini. Istoricii D. Sp. Radojicic şi Dejan Medakovic, (13) insistă asupra apartenenței celor trei tipărituri la centrul de la Cetinje. Dar materialul tipografic cu care Macarie a imprimat cele trei cărți slavo-române este altul decât cel întrebuințat de el în tiparnița de la Cetinje. Tipăriturile lui Macarie de la Cetinje prezintă caracteristicile unor cărți editate în condițiile unui nivel evoluat al meşteşugului tiparului, iar ca elemente de ornare sunt folosite şi clişeele unor litere ornate din tipăriturile venețiene cu litere latine. Astfel, întâlnim inițiale ornamentate latine, cu valoare chirilică, cum ar fi "**B**" latin pentru "**V**" chirilic, "**P**" latin pentru litera "**R**" (P). Acest lucru arată faptul că tipografii venețieni foloseau matrițele unor litere latine pentru turnarea literelor chirilice asemănătoare ca formă, asemenea procedee nefiind întâlnite în tipăriturile româneşti.

Slavistul V. Jagic afirmă că între tipografia din Cetinje şi cea din Țara Românească nu există nici o asemănare, litera tipografiei muntenegrene fiind subțire şi mică, iar cea din Țara Românească, groasă şi mare. De asemenea, s-a observat că ornamentele din cărțile tipărite în Țara Românească sunt influențate de manuscrisele din vremea lui Ştefan cel Mare, pe când ornamentele celor din Muntenegru sunt în stil clasic de Renaştere italiană. În ceea ce priveşte limba celor două tipuri de tipărituri aceasta este slava bisericească de redacție sârbă în Muntenegru şi de redacție medio-bulgară în Țara Românească. (14)

BDD-A27087 © 2009 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.14.81 (2026-11-11 00:56:09 UTC)

Studiind aceeaşi problemă, Nicolae Iorga arăta că „*Macarie şi-a făcut ucenicia la Veneţia”* şi după ce a fost nevoit să fugă din Muntenegru din cauza năvălirii otomanilor „*veni în Ţara Românească*”, aducând cu el un săculeţ de buchii frumos tăiate, de iniţiale înflorite şi de frontispicii dibaci împletite, în care se simte influenţa veneţiană.(15) La rândul său, Sextil Puşcariu susţinea că „*a fost firesc ca Macarie să privească spre Muntenia ca spre cel mai sigur teren de activitate*” şi că „*va fi venit deci aici, aducând cu sine sacul de buchii*” (16). Aceeaşi idee, a identităţii tipografului Macarie de la Târgovişte cu cel de la Cetinje, o mai regăsim şi în lucrările altor specialişti precum L. Demény(17), D. Simonescu, şi V. Petrescu(18), N. Cortojan.(19)

Mircea Păcurariu (20) afirmă că Macarie ar fi venit în Ţara Românească cu literele turnate de către el sau că Radu cel Mare ar fi cumpărat o instalaţie tipografică nouă de la Veneţia prin intermediul lui Macarie, pentru ca Alexandru Odobescu să conchidă în cercetările sale că în această perioadă nu a existat tiparniţă chirilică în Ţara Românească şi că tipăriturile macariene, cu stema Ţării Româneşti sunt tipărituri veneţiene executate la comanda domnitorilor români: „*Această carte tipărită cu aşa litere curate şi desluşite în anul 1508 în domnia lui Mihnea Vodă I, e o adevărată curiozitate*.” (21)

La rândul său Virgil Molin afirma categoric: „*Cărţile lui Macarie, cele dintâi necesare Ţării Româneşti sunt editate şi tipărite la Veneţia*”.(22) Mai mult, V. Molin a încercat să identifice tipografia de la Târgovişte cu cea veneţiană a lui Aldus Manutius şi Torresani afirmând: „Tipărirea a fost făcută sub teascurile unor tipografii din Veneţia, după toate probabilităţile ale lui Torresani. Altfel spus Macarie n-a avut decât un rol de legătură cu lumea ortodoxă a Balcanilor”. Acesta se întemeiază pe următoarele argumente: caracterele literelor din cărţile lui Macarie (1508–1512) sunt de tip veneţian; tiparul este în două culori, tehnică pur veneţiană; hârtia este de proveniență veneţiană; legătura este identică cu cele veneţiene din jurul anului 1500. După V. Molin toate tipăriturile chirilice apărute până în deceniul al treilea al secolul al XVI-lea în spaţiul sud-est-european aparţin doar unui centru tipografic: Veneţia.

Însă această ipoteză a imprimării tipăriturilor româneşti ale lui Macarie în tipografia lui Torresani nu este întemeiată din următoarele considerente: literele din **Liturghier** fiind groase, imitând semiunciala de manuscris se deosebesc de caracterul literelor slave veneţiene, cât şi de literele slave subţiri, asemănătoare cu alfabetul latin din tipografia de la Cetinje a lui Cernoievici, care sunt de origine veneţiană; ornamentele din

BDD-A27087 © 2009 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.14.81 (2026-11-11 00:56:09 UTC)

tipăriturile lui Macarie nu sunt nici ele de origine venețiană, ci le imită pe cele din manuscrisele moldoveneşti de la sfârşitul domniei lui Ştefan cel Mare; tiparul în două culori era executat în cărțile lui Macarie după o tehnică rudimentară, fiind scoase foile de sub presă, după care se tipărea iar cu cerneală roşie pe locurile lăsate albe, de unde şi neconcordanța la linie; în privința lipsei de indicații în epilogurile celor trei cărți asupra locului unde s-au tipărit este de presupus că stema indică locul, iar dacă aceste tipărituri ar fi apărut la Veneția, tipografii ar fi trecut anul şi locul apariției lucrărilor; diferența de circa doi ani între apariția celor trei cărți târgoviştene arată că tipărirea s-a făcut într-o tiparniță mai modestă, înzestrată cu puțin material, şi că nu este vorba de o comandă tipografică într-un mare centru tipografic, precum Veneția; corectarea textului tipărit în caietul al doilea unde apăruseră unele greşeli care denaturau sensul textului, făcându-se doar la al doilea tiraj demonstrează că tipărirea s-a realizat într-o oficină care se afla la început de drum, iar dacă tipărirea **Liturghierului** s-ar fi făcut la Veneția, îndreptarea greşelilor s-ar fi realizat în toate exemplarele (23); legăturile cărților lui Macarie s-au făcut în mănăstirile şi atelierele care existau în țară şi nu au aceeaşi factură cu legăturile executate în atelierele venețiene; **Octoihul** fiind tipărit în 1510, nu s-a putut tipări în tipografia lui Torresani deoarece aceasta era închisă la acea dată.(24)

O altă teorie privind originea tiparului macarian este legată de tiparnița chirilică din **Cracovia** a lui Sweipolt Fiol. În 1916, A.P. Sobolevski afirma că tipăriturile cracoviene din 1491 au „*ca temelie a lor texte de origine românească*" (25), adică manuscrise slave cu ortografia folosită în Țările Române în secolul al XVI -lea. Cercetătorul rus este de părere că tipăriturile chirilice ale lui Sweipolt Fiol au fost realizate la o comandă venită din Țara Românească sau Moldova, iar P. P. Panaitescu susținea chiar că literele cărților lui Sweipolt Fiol se aseamănă cu cele din manuscrisele slavo-române.

L. Demény consideră că tipăriturile chirilice din Cracovia, alcătuite pe baza textelor slave din Răsărit, au caracteristici poligrafice care exclud o identificare sau apropiere pronunțată față de tipăriturile macariene din Țara Românească (26), cărțile chirilice cracoviene având frontispicii cu totul deosebite.

De asemenea s-a studiat şi litera **M**. Este vorba de două tipuri ale acestui caracter, şi anume „**M** aliniat", care se încadrează perfect între cele două nivele ale rândului şi care este caracteristic tiparniței chirilice venețiene, celei sud-slave şi celei din Praga din secolele XV-XVI şi o formă specifică a literei, denumită la noi „**M** cu poale", căci mijlocul literei

BDD-A27087 © 2009 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.14.81 (2026-11-11 00:56:09 UTC)

depăşeşte cu 1-3 mm nivelul de jos al rândului. Acelaşi „**M** cu poale" îl întâlnim şi în tiparul chirilic de la Cracovia cu deosebire însă foarte mare: la tipăriturile lui Macarie, mijlocul literei, care depăşeşte în jos nivelul rândului, este rotunjit, pe când la Sweipolt Fiol are o formă ascuțită. Se poate trage concluzia de aici că cei doi tipografi au avut surse diferite de inspirație: Sweipolt Fiol a folosit manuscrise slave răsăritene, litera lui fiind săpată după acestea, pe când Macarie a avut la bază manuscrise moldoveneşti. (27) O altă diferență se observă la litera ⍥ care la Sweipolt Fiol constă din două semicercuri care se ating unul de altul în partea de jos, pe când la Macarie cele două părți (având fiecare la partea inferioară vârfuri ascuțite) se contopesc. Această sumară comparație arată clar că tiparul macarian nu a avut contacte cu tiparnița chirilică de la Cracovia.

Dintre centrele tipografice de pe teritoriul țărilor române care au fost vehiculate ca fiind locul de apariție al celor trei tipărituri amintim **Bistrița olteană**, **Snagov**, **Govora** şi mănăstirea Dealul. În ceea ce priveşte **Bistrița olteană** primul care abordează acest aspect a fost N. Iorga: „La Dealul, sau, mai curând, pentru că aici lucrul de împodobire a urmat până pe vremea lui Neagoe, la Bistrița Craioveştilor, unde se zice că şi Maximiam ar fi serbat nunta Miliței s-a făcut această nobilă lucrare de artă."(28) Printre cei care au mai susținut această teorie au fost P. P. Panaitescu, Barbu Theodorescu (29), Ştefan Ştefănescu, Virgil Cândea, Sextil Puşcariu (30), V. Micle (31) argumentând că aici s-au găsit şapte exemplare din această carte de către Alexandru Odobescu; că între cărturarii Bistriței şi cei din sudul Dunării au existat puternice legături de rudenie; în timpul editării **Liturghierului**, Târgovişstea nu mai exista ca unic centru administrativ şi cultural al țării: „scaunul țării era deopotrivă atât în Bucureşti, cât şi la Târgovişte." (32)

Este cunoscut faptul că mănăstirea a fost distrusă din temelii de către ***Mihnea Vodă*** la ***1509***, într-un document al vremii specificându-se „*şi mănăstirea lor (Craioveştilor), carea o făcuse ei pre râul* ***Bistriții*** *din temelie o au risipit*". Aceasta va fi refăcută în timpul lui ***Neagoe Basarab*** între ***1515–1519*** tot de Craioveşti, şi de aici tragem concluzia că nu se putea instala o tipografie într-un sediu neamenajat. Totuşi, dacă presupunem că Macarie ar fi tipărit **Liturghierul** la Bistrița se pune întrebarea unde s-au tipărit următoarele două cărți, având în vedere că la Bistrița nu mai era posibil, aceasta fiind distrusă la 1509. De asemenea, se mai pune întrebarea de ce D. Liubavici a ales să tipărească la Târgovişte şi nu la Bistrița dacă exista o tradiție în acest sens. De asemenea, se ştie că lucrările tipărite în acele vremuri erau legate în cadrul mănăstirilor, şi acest lucru poate explica existența unui număr mare de Liturghiere la mănăstirea Bistrița, unde

BDD-A27087 © 2009 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.14.81 (2026-11-11 00:56:09 UTC)

probabil fuseseră date la legat, dar mai ales se dovedeşte că scopul tipăririi acestei lucrări a fost acela de a circula şi de a se asigura astfel o practică unitară în ținerea slujbelor religioase.

Snagovul este un alt centru tipografic unde se presupune că s-ar fi tipărit primele cărți de pe teritoriul românesc, pronunțându-se în acest sens Alexandru Grecu care afirmă „că mănăstirea Snagov ar putea fi locul de tipărire a primelor trei cărți macariene" (33), susținând că Neagoe Basarab ar fi avut o grijă deosebită de această mănăstire.

Prima atestare documentară sub numele de Snagov apare în anul 1408, într-un hrisov al lui Mircea cel Bătrân, dar sunt păreri că aici exista un lăcaş de cult încă din vremea lui Vladislav I (1364–1379). Dar abia începând cu 1517 începe refacerea acesteia de către Neagoe Basarab, şi este greu de crezut că s-ar fi instalat o tipografie într-un loc improvizat.

De asemenea, este cunoscut faptul că abia în cursul anului 1694, prin transferarea de la tipografia domnească din Bucureşti a unei părți a utilajului tipografic la Snagov, Antim Ivireanul va pune bazele unei mari tipografii cu posibilități de imprimare în mai multe limbi, tipografie independentă de cea bucureşteană.

Govora este şi ea inclusă în rândul ipotezelor privind locul de tipărire al celor trei cărți, Al Odobescu fiind cel care înaintează această supoziție argumentând că la Govora Matei Basarab instalează o tipografie începând cu 1637, fapt care ar duce la concluzia că exista deja o tradiție în acest sens, aici funcționând anterior o tipografie: s-au găsit „*poate chiar ceva rămăşiţe de vechi unelte tipografice*" (34). Mergând pe aceeaşi idee A. Sacerdoțeanu afirmă: „*Între vechile centre tipografice din țară, Vâlcea ocupă un loc însemnat chiar dacă lăsăm la o parte discuția cu privire la locul unde a tipărit Macarie celebrul său* ***Liturghier*** *din 1508, propus de unii a fi la Bistrița sau Govora. Cert este că la Govora a fost tipografie pe vremea lui Matei Basarab.*" (35) Din cele expuse mai sus realizăm că nu avem nici o dovadă că ar fi existat activitate tipografică la Govora la 1507 când s-a început tipărirea **Liturghierului**.

Personal considerăm că **Liturghierul** nu s-a tipărit în nici unul din centrele enumerate mai sus, ci la mănăstirea Dealul de lângă Târgovişte, loc de unde au pornit şi directivele reformelor feudale politice, culturale şi bisericeşti, fapt menționat anterior prin încercarea domnilor români de a centraliza puterile statului în mâinile lor. Aşadar, întemeierea oficinei tipografice în Țara Românească trebuie pusă în strânsă legătură cu trecerea bisericii feudale sub autoritatea centralizată a domniei, fiind însoțită de o creştere a venitului domnesc, care îngăduia să se pună bazele unor

BDD-A27087 © 2009 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.14.81 (2026-11-11 00:56:09 UTC)

aşezăminte culturale precum mănăstirea Dealul. Este mult mai probabil instalarea tipografiei în incinta unei mănăstiri deoarece aici existau ateliere pentru meşteşuguri fine şi călugări ştiutori de carte care ar fi putut ajuta la corectura textului, precum şi a textului religios.

Chiar şi unele din ornamentele frontispiciilor tipăriturilor lui Macarie sunt apropiate ca stil de ornamentele în stil „armenesc"(36) de la Mănăstirea Dealul (ornamente formând cercuri şi pătrate împletite din vrejuri de plante stilizate). De asemenea, considerăm că anumite ornamente au rămas de la Macarie şi au fost folosite în tipăriturile ulterioare, posibil fiind ca unele din acestea să fi fost găsite la Târgovişte, de vreme ce Liubavici tipăreşte aici (37), şi există unele asemănări între tipăriturile celor doi meşteri tipografi, mai ales în privinţa frontispiciilor.

Începuturile activităţii tipografice a lui Macarie nu sunt cunoscute, informaţiile biografice în privinţa sa fiind extrem de rare. (38) Majoritatea biografilor (I. Karataev, L. Tomic, L. Stoianovici, V. Jagic etc.) consideră că Macarie a învăţat arta şi tehnologia imprimării cărţii la Veneţia, în tipografia lui Torresani (39). Între anii 1493–1496 îşi desfăşoară activitatea la Cetinje, în Muntenegru, unde imprimă o serie de cărţi sub patronajul voievodului ţării, Gheorghe Cernoievici (40). Acesta domneşte între 1492–1496, fiind căsătorit cu o nobilă veneţiană, Elisabeta Erizzo, politica statului său fiind bazată pe sprijinul Veneţiei, astfel explicându-se şi relaţiile culturale dintre Muntenegru şi Veneţia, şi aducerea tipografiei de acolo.

În tipografia lui Macarie s-au tipărit o serie de cărţi în limba slavă bisericească de redacţie sârbă, necesare cultului ortodox şi anume, **Octoihul** partea întâi, primele patru glasuri. Prefaţa care arată începerea lucrării poartă data 7001 (1493), iar postfaţa, data terminării, 4 ianuarie 7002 (1494). **Octoihul,** partea a doua, din care nu se cunosc exemplare complete, poartă data 1494. **Psaltirea**, tipărită în 1495, cuprinde în anexe slujbele acatistului, a sfinţirii apelor, ceaslovul, o cuvântare a lui Ioan Gură de Aur şi altele. **Molitvenicul** din care se cunoaşte numai un fragment, nu poate fi datat cu precizie, dar după literă provine din aceeaşi oficină tipografică. Aceste cărţi poartă indicaţia că au fost tipărite din porunca domnului Gheorghe Cernoievici şi a mitropolitului Vavila, „*trudindu-se cu mâinile smeritului ieromonah Macarie din Cerna Gora*" (Muntenegru). Postfaţa **Octoihului** partea întâi are indicaţia anului şi a celorlalte elemente cronologice: crugul soarelui, al lunii, temelia, numărul de aur. Dintre toate doar **Psaltirea** poartă indicaţia locului tipăririi: „*la Cetinje*".

Cei mai mulţi cercetători admit că tipografia din Cetinje a fost adusă din Veneţia, fiind cumpărată de la Andreea Torresani, iar Macarie tipograful

BDD-A27087 © 2009 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.14.81 (2026-11-11 00:56:09 UTC)

a fost ucenicul acestuia. Faptele care au condus la această concluzie au fost: tipografia slavă a lui Torresani îşi încetează activitatea la 1493 (anul în care începe activitatea tipografiei din Muntenegru); aspectul literelor şi ornamentelor din tipografia lui Macarie de la Cetinje este de origine italiană, iconografia tipăriturilor macariene din Cetinje evidenţiind originea sa venețiană, cu atribute renascentiste: mascaroni, amoraşi, cornul abundenței, ghirlande, păsările etc.(41)

De la Cetinje, Macarie a sosit în Ţara Românească la invitația lui Radu cel Mare, pentru înființarea unei tipografii. Cărțile tipărite în Ţara Românească sunt obişnuitele texte bisericeşti, texte traduse odinioară din limba greacă în limba slavonă şi copiate în manuscrise pentru folosința românilor care adoptaseră ritul slavon. În tiparnița de la Dealu, Macarie scoate trei tipărituri: un **Liturghier** (1508), un **Octoih** (1510) şi un **Evangheliar** (1512).

Liturghierul macarian are o dublă însemnătate: este prima carte românească tipărită; este prima ediție a acestei cărți de cult în limba slavonă (se pare că traducerea în limba slavonă a fost făcută de patriarhul Nifon, în timpul şederii lui în Ţara Românească dar acest lucru nu a fost încă demonstrat). (42)

Tipărirea **Liturghierului** a început încă din anul 1507 „*din porunca domnului Io Radu Voievod căruia să-i fie pomenirea vecinică.*" (43) Imprimarea şi finisarea tiparului s-au executat cu sprijinul financiar şi moral al noului domn, „Io Mihnea mare voievod a toată țara Ungrovlahiei şi a Podunaviei, fiul marelui Io Vlad voievod, în primul an al domniei lui, trudindu-se pentru aceasta smeritul ieromonah Macarie. În anul 7016, crugul soarelui (44) 16, al lunei 5, indictionul (45) 11, luna noiembrie 10 zile", fapt ce reiese din epilogul cărții.(46)

Aceste indicații din titlu arată tutela domniei şi a bisericii asupra tiparului. P.P. Panaitescu observa că în nici un act emis de cancelaria domnilor români Radu cel Mare (1495–1508), Mihnea (1508–1510), Neagoe Basarab (1512–1521), nu apare această specificare a Podunaviei, care este repetată în toate cele trei cărți tipărite de Macarie şi care este un titlu datând din prima jumătate a secolului al XV-lea, în legătură cu stăpânirea lui Mircea cel Bătrân în Dobrogea şi la Chilia. Acest titlu apare într-o poruncă adresată Mănăstirii Tismana, la 23 noiembrie 1406, şi reapare similar într-un act din 1404–1406: „Eu, Io Mircea, mare voievod şi domn singur stăpânitor a toată Ţara Ungrovlahiei şi al părților de peste munți, încă şi spre părțile tătăreşti, şi Herțeg al Amlasului şi Făgăraşului şi domn al

BDD-A27087 © 2009 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.14.81 (2026-11-11 00:56:09 UTC)

Banatului Severinului şi de amândouă părţile peste toată Podunavia, încă până la Marea cea Mare şi singur stăpânitor al cetăţii Dârstor".

Motivul pentru care Macarie a tipărit acest titlu în cartea sa poate fi acela că lucrând într-o mănăstire, probabil l-a descoperit într-un hrisov vechi care-l menţiona. Acelaşi P. P. Panaitescu observă că lipseşte apelul făcut către cei ce vor citi, vor copia (scrie) şi vor cânta după această carte, să îndrepte greşelile, apel care se regăseşte atât în **Octoih** cât şi în **Tetraevangheliar**. Se presupune că după editarea ***Liturghierului*** s-au semnalat greşeli şi omisiuni, care au condus la prezenţa respectivului apel.

În ceea ce priveşte datarea **Liturghierului** şi aici au apărut probleme, fiind ciudat că în epilog se foloseşte stilul de la 1 ianuarie, când în toate actele domneşti şi particulare ale Ţării Româneşti din acea epocă se folosea stilul bizantin, cu începerea anului la 1 septembrie. Epilogul apare astfel ca o contribuţie personală a tipografului care nu ţine seamă de regulile şi obiceiul ţării. Anul de la 1 ianuarie se folosea în Moldova, dar se pare că Macarie nu a fost influenţat de acolo, ci din Occident, de la Veneţia, căci în cărţile tipărite de el la Cetinje, în epiloguri apare data anului calculată după stilul de la 1 ianuarie, precum şi folosirea elementelor rare de cronologie: crugul soarelui şi al lunii.

Elementele rare de cronologie: crugul soarelui, indictionul, se regăsesc şi în pisania de la Mănăstirea Dealul. (47) Este chiar posibil ca însuşi Macarie să fi iniţiat săparea acesteia, obişnuit fiind cu folosirea ciclurilor solare şi lunare, ştiut fiind că nu era obligatoriu ca pisania să fie săpată în anul terminării mănăstirii (1502).

Din **Liturghierul** lui Macarie s-au păstrat mai multe exemplare care prezintă două variante ale textului tipărit. Acest lucru se datorează faptului că în caietul al doilea al **Liturghierului** au fost constatate unele greşeli ce modificau sensul textului şi s-a trecut astfel la retipărirea acestui caiet, iar unele exemplare fiind deja trimise, nu au mai putut fi modificate.

Conform **Bibliografiei Româneşti Vechi, Liturghierul** din 1508 are 128 foi (256 p.) şi este numerotat pe caiete. Primele patru foi nu sunt numerotate, urmând 15 caiete a opt foi care sunt numerotate cu cifre chirilice. Ultimul caiet are 4 foi. În cuprinsul foilor liminare se spune: „*A celui între sfinţi, părintele nostru arhiepiscopul Chesareii Cappadociei, Vasile cel Mare, învăţătură către preot despre dumnezeiasca slujbă şi despre cuminecătură*".

La sfârşitul liturghiilor din **Liturghier** se află tipărite unele rânduieli: povăţuirea către preoţi a Sf. Vasile cel Mare; rânduiala proscomidiei (partea liturghiei în care preotul pregăteşte pâinea şi vinul

BDD-A27087 © 2009 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.14.81 (2026-11-11 00:56:09 UTC)

pentru împărtăşanie); liturghiile Sf. Ioan Gură de Aur (acest titlu lipseşte din tabla de materii, unde este reunit din greşeală sub un singur titlu cu capitolul precedent), a Sf. Vasile cel Mare şi a Darurilor înainte sfinţite şi alte câteva rânduieli obişnuite: rânduiala binecuvântării colivei, rugăciunile de la Vecernie, Utrenie etc. Trebuie, de asemenea amintite rânduiala litiei (acest titlu lipseşte din tabla de materii, unde această rugăciune este indicată sub titlul *Rugăciune spusă dumineca, după canonul Treimii*) sau rugăciunea pentru apărarea ţării.

Putem concluziona că **Liturghierul** lui Macarie din 1508 reprezintă o formă rară a liturghierului slav, prin prezenţa Învăţăturii lui Vasile cel Mare pentru preoţi, care se găseşte numai în manuscrisul 651 de la Matei Basarab. De asemenea, unele rugăciuni prezente la sfârşit sunt foarte rare şi se regăsesc numai în textul slav al unui manuscris din secolul al XVI-lea de la Mănăstirea Bistriţa.

În Ţările Române sunt cunoscute trei liturghiere slave tipărite în secolul al XVI-lea în care cu mici excepţii (ordinea rânduielilor, o rugăciune în plus**)** toate par reeditări ale **Liturghierului** lui Macarie: **Liturghierul slavon** al lui Coresi (Braşov, 1568–1570) (48); **Liturghierul**-**Slujebnic** fără dată, se pare tot o carte coresiană (49); **Liturghierul** tipărit de Şerban Coresi în 1588. (50)

Primul din aceste liturghiere slave se deosebeşte de **Liturghierul** lui Macarie din 1508 prin aceea că la început nu se află învăţătura lui Vasile cel Mare pentru preoţi, dar textul, planul lucrării şi cuprinsul sunt identice în cele două ediţii. Între rugăciuni **Liturghierul** lui Coresi cuprinde şi rugăciunea pentru binecuvântarea pâinilor, rugăciunea arhiereului pentru iertarea păcatelor, rugăciunea ,,la litii, când vrei". Ultima pagină din **Liturghierul** lui Coresi, care trebuia să cuprindă epilogul, lipseşte. În concluzie, putem afirma că suntem în faţa unei reeditări a **Liturghierului** lui Macarie.

Liturghierul-**Slujebnic** (coresian) începe cu învăţătura lui Vasile cel Mare către preoţi, ca şi **Liturghierul** macarian, dar partea cu rugăciuni diferă, fiind mai dezvoltată în cel coresian, cuprinzând şi Evangheliile care se citesc în slujbele postului Paştilor, şi apostolul pentru sărbători. Lipseşte însă rugăciunea "la litie, când vrei".

Liturghierul slav tipărit de Şerban Coresi în 1588 începe cu ,,rânduiala slujbei", fără învăţătura lui Vasile cel Mare, iar dintre rugăciunile de la sfârşit lipseşte atât cea pentru sfinţirea pâinilor, cât şi cea ,,la litie, când vrei".

Studiind aspectul exterior al **Liturghierului** lui Macarie iniţial pare o carte de lux, dar la o atentă cercetare se constată că este o tipăritură neglijentă, cu numeroase greşeli de tipar şi omisiuni din text, ceea ce

BDD-A27087 © 2009 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.14.81 (2026-11-11 00:56:09 UTC)

certifică faptul că tipografia din Țara Românească nu era una evoluată, neavând o tradiţie tehnică în acest sens. Chiar în cuprins se constată unele greşeli, cum ar fi titlul tipicului şi al liturghiei lui Ioan Gură de Aur, greşeală care în text a fost remediată. Se presupune că aceste greşeli au atras atenția forurilor bisericeşti ale Țării Româneşti, care au fost nevoite să ordone retipărirea unei părți a cărții, fapt care explică existența a două variante ale unuia dintre caietele **Liturghierului**, după cum deja am amintit.

Din punctul de vedere al ornamentației cărții, Macarie a fost creator de tradiție autohtonă definind specificul tiparului chirilic la români în contextul întregului tipar chirilic din Europa secolului al XVI-lea. În vremea Muşatinilor se creează un stil cu totul deosebit în arta cărții manuscrise – ***izvodul moldovenesc.*** Caracteristicile lui sunt frumusețea excepțională a ductului literei, ornamentarea geometrică de o mare eleganță, armonia cromatică, inegalabilele miniaturi care, aşa cum a menționat şi Nicolae Iorga, ar merita un loc în istoria artelor majore. O comparație a acestor ornamente, în special a frontispiciilor, a demonstrat că în manuscrisul slav **Profețiile lui Ieremia**, scris la Neamț în 1475 (51) se află frontispicii aproape identice ca desen: aceeaşi formă dreptunghiulară a frontispiciului, aceleaşi vrejuri împletite şi stilizate, formând cercuri întretăiate şi aceleaşi ramuri de o parte şi de alta a dreptunghiului, fără coroane (la manuscris), iar inițialele capitolelor sunt bogat ornate cu vreji împletiți şi înfloriturі delicate.

Transpunerea elementelor de ornare ale cărții manuscrise locale în cartea tipărită apare firească deoarece **Liturghierul** este cartea de cult bisericesc care a fost tipărită pentru prima dată în întreg tiparul chirilic european de către Macarie în Țara Românească. (52) Din această cauză Macarie nu a avut în față un model tipărit, fiind nevoit să recurgă la cartea manuscrisă şi să creeze o ornamentare adecvată textului.

În **Liturghier** întâlnim trei frontispicii cu ornamente împletite, unul reprodus de trei ori, altul de două ori şi al treilea cu stema Țării Româneşti. Unul din ele are formă dreptunghiulară şi este realizat din împletituri de vrejuri şi nuiele care formează cercuri care se întretaie. Din extremitățile celor două colțuri de jos pornesc două ornamente care se termină cu reprezentarea a două coroane princiare. Cel de-al doilea frontispiciu are formă ovală şi urmează aceeaşi tehnică de ornamentare ca şi primul, pentru ca al treilea tip să aibă reprezentată stema Țării Româneşti încadrată într-un pătrat**,** pasărea reprezentată înfățişând atât o acvilă cât şi un şoim. (53) Penajul acesteia e marcat distinct, cu aripile desfăcute, ținând în cioc o cruce cu extremitățile brațelor trilobate, fiind însoțită la bază şi pe părți de o

BDD-A27087 © 2009 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.14.81 (2026-11-11 00:56:09 UTC)

ramură cu flori şi frunze. În registrul superior al compoziţiei heraldice se află un soare cu opt raze (stânga) şi o semilună întoarsă (dreapta). (54)

În ceea ce priveşte iniţialele mari ornate, trebuie să subliniem că acestea nu au putut fi gravate decât de însuşi Macarie, într-o factură nouă, necunoscută până atunci în tiparul chirilic, sub forma unor împletituri din nuiele, deoarece paragrafele textului presupuneau un şir întreg de iniţiale noi. Astfel, Macarie dă naştere unor letrine realizate prin împletire de vrejuri florale şi de plante, precum şi altă serie în negru imitând unciala gotică.

Trebuie să punem în discuţie nu numai influenţele care l-au inspirat pe Macarie, ci şi influenţa foarte mare pe care a exercitat-o tiparul macarian din Ţara Românească asupra întregului tipar chirilic sud-est european – românesc şi sud-slav – din acel secol.(55) Astfel, la 1519 în Herţegovina, în localitatea Gorajde, apare o nouă tipografie chirilică, Fjodor Ljubavici tipărind aici trei cărţi: **Liturghierul** (1519), **Psaltirea** (1521) şi **Molitvenicul** (în jurul anului 1523). În cadrul acestei tiparniţe de la Gorajde găsim elemente de ornamentare a cărţii ce reflectă indiscutabil influenţa tiparului macarian din Ţara Românească la un grup de iniţiale şi la o vignetă folosită în tipăriturile de la Gorajde. Examinând vigneta, care apare pentru prima dată în tiparul chirilic european în **Liturghierul** din 1508, observăm asemănarea cu cea din **Psaltirea** din 1521 de la Gorazde. Ljubavici din Gorajde a copiat din cartea tipărită a lui Macarie imaginea, apoi a transpus-o pe lemn şi a săpat un nou clişeu, de pe care a tipărit vigneta respectivă în cartea sa. Diferenţele sunt foarte mici, ceea ce exclude, presupunerea că amândoi tipografii ar fi folosit ca izvor de inspiraţie, acelaşi manuscris sârbesc. Aceleaşi asemănări întâlnim şi în cazul iniţialelor din **Psaltirea** lui Fjodor Liubavic.

În ceea ce priveşte exemplarele care s-au păstrat pe teritoriul României din **Liturghierul** lui Macarie menţionăm că în colecţiile **Bibliotecii Academiei Române** din Bucureşti se găsesc trei exemplare din **Liturghierul** slavonesc tipărit de Macarie în anul 1508:

- Unul dintre exemplare are [128]f., având numeroase foi uzate la colţuri, legătura este în piele, imprimată la rece, cu motive florale şi geometrice, iar ca însemnări o menţionăm pe următoarea: „Pomenii g(ospod)i raba Bojie Stoicu i Marko” (sec. XVI), *alfabet* chirilic, *limba* slavonă [fila 13]. Proveniență: donaţie (fost al Bibliotecii Centrale din Bucureşti, Mănăstirea Bistriţa)
- Al doilea exemplar are [127]f., este bine conservat, legătura este, de asemenea în piele, imprimată la rece, cu motive florale şi geometrice (sec. XVI), iar ca însemnări le menţionăm pe

BDD-A27087 © 2009 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.14.81 (2026-11-11 00:56:09 UTC)

următoarele: „Această liturghie iaste a mănăstirii Bistriţa“, *limba* română [f.I]; „Sia liturghia zovemii glagoliemi manastirea Bistriţa anatema Gaa iznesti iz manastirea“ (sec. XVII), *alfabet* chirilic, *limba* slavonă [foaia liminară posterioară].Proveniență: donație (fost al Mănăstirii Bistrița; pecetea în fum a Mănăstirii Bistrița).

– Al treilea exemplar are [72]f. (f.[1-47]-ms), este bine conservat, legătura este în piele, cu chenare şi medalion religios aurite (sec. XVII); Însemnări: „fost al Bisericii din Bălgrad”, *limba* română [f.1-5]. Proveniență: donație (fost al Bisericii din Bălgrad [Alba-Iulia])

La **Biblioteca Mitropoliei Ortodoxe din Sibiu** se găseşte un exemplar cu următoarele caracteristici:

– Are [126]f., lipsesc două file de la sfârşitul cărții, prezintă coperte de lemn învelite în piele ornamentată, exemplarul face parte dintre primele scoase de sub teasc şi este necorectat. Prezintă un Ex-libris: „Preot (Te)odosie ot Vlaşcoi Zemlii“ (1630) [forzațul inferior], alfabet: chirilic. Însemnări: „Acestă carte rituală în limba slavonă s-a donat la Biblioteca Arhiepiscopescă din Sibiu la 8 Novembre v. 1898 de la biserica din Alun. Alun la 8 Novem. 898 v. Iosif Suciu paroh gr. or. rom.“ / Iosif Suciu (08.11.1898) , *alfabet* latin , *limba* română [pe o filă ataşată la forzațul superior]; „Văleat 1671 când m-am popit“ / (sec. XVII), *limba* română [forzațul inferior]

Un alt exemplar se află la **Biblioteca Națională** aflat sub cota CR/16/II/2/2,:

– Are [128]f., caietul 1 de 4 foi legat la sfârşitul cărții, cotorul şi colțurile coperților sunt deteriorate, corpul cărții este ondulat, primele 2 file sunt desprinse, legătura este din piele maro pe lemn cu ornamente geometrice şi florale, prezintă ornamente manuale: stema Țării Româneşti încadrată în frontispiciu, tipar roşu şi negru, un Ex-libris: Biblioteca Aşezământului cultural „Nicolae Bălcescu“ [coperta 1 verso]. Proveniență: succesiune

Însemnările de pe aceste tipărituri, indiferent de fondurile unde se află, ne arată că au circulat nu numai în Țara Românească, ceea ce era şi firesc, dar că ele au fost folosite şi în afara granițelor țării.

Concluzionând, cărțile tipărite de Macarie la Târgovişte, între anii 1508–1512, situează tiparul românesc în fruntea celor din răsăritul Europei, venind în sprijinul preoților români care oficiau slujba religioasă după

BDD-A27087 © 2009 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.14.81 (2026-11-11 00:56:09 UTC)

manuscrise, dar şi prin faptul că circulând în toate cele trei ţări româneşti precum şi în afara graniţelor, în ţările care oficiau slujba în slava veche, s-a putut realiza o unificare a practicii religioase.

Referinţe bibliografice

(1) DEMÉNY, Lajos; DEMÉNY, Lidia, *Carte, tipar şi societate la români în secolul al XVI-lea.* Bucureşti: Editura Kriterion ,1986, pp. 3–34.
(2) DUŢU, Al.; MUZICESCU, M.A.; FOCHI, A., *Relaţiile culturale româno-balcanice până în secolul al XVI-lea.* Bucureşti,1996, p. 96.
(3) IORGA, N., *Istoria literaturii româneşti.* Ed. a 2-a. Bucureşti: Editura Pavel Suru, 1925, p.138.
(4) CARTOJAN, N., *Istoria literaturii române vechi.* Vol. I. Bucureşti: Editura Minerva, 1980, pp. 53–55
(5) *Ibidem*, p. 96.
(6) SIMONESCU, D.; PETRESCU, V., *Târgovişte: vechi centru tipografic românesc*. Târgovişte: Muzeul Judeţean Dâmboviţa, 1972, p.8
(7) GIURESCU, C. C.; GIURESCU, DINU C., *Istoria românilor.* Bucureşti: Editura Albatros, 1975, p. 317.
(8) MIRCEA, Ioan-Radu., Primele tipărituri chirilice şi incunabulul cracovian de la Braşov. În: *Târgovişte – cetate a culturii româneşti*: lucrările sesiunii ştiinţifice din 21–23 decembrie 1972: studii şi cecetări de bibliofilie/ Muzeul Judeţean Dâmboviţa. Bucureşti: Editura Litera, 1974, p. 121.
(9) TOMESCU, Mircea, *Istoria cărţii româneşti de la începuturi până în 1918.* Bucureşti: Editura Ştiinţifică,1968, p. 27.
(10) SIMEDREA, Tit., *Viaţa şi traiul Sfântului Nifon, patriarhul Constantinopolului.* Bucureşti, 1937, pp. 8–9.
(11) DUŢĂ, Victor, *Călătorie în lumea scrierii şi a tiparului.* Bucureşti, 1988, p. 123.
(12) IORGA, N., *Istoria românilor pentru poporul românesc.* Chişinău, 1992, p. 90.
(13) DEMÉNY, Lajos; DEMÉNY, Lidia, *op. cit*., p. 35.
(14) Cf. PANAITESCU, P. P., Octoihul lui Macarie şi originile tipografiei în Ţara Românească. În: *Biserica Ortodoxă Română*, 1939, nr. 57, pp. 533–538.
(15) IORGA, N., *Istoria literaturii române.* Vol. I. Bucureşti: Editura Pavel Suru, 1925, p. 138.
(16) PUŞCARIU, Sextil, *Istoria literaturii române: epoca veche*. Bucureşti: Editura Eminescu, 1987, p. 56.
(17) DEMÉNY, Lajos; DEMÉNY, Lidia, *op. cit*., p. 34.
(18) SIMONESCU, D.; PETRESCU, V., *op. cit*., pp. 6–12.
(19) CARTOJAN, N., *op. cit*., p. 90.
(20) PĂCURARIU, M., *Istoria Bisericii Ortodoxe Române.* Bucureşti: Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1992, p. 536-537.
(21) ODOBESCU, Al., Despre unele manuscripte şi cărţi tipărite aflate la Mănăstirea Bistriţa. În: *Revista Română*, 1861, nr.1 p. 819.
(22) MOLIN, V., Venise berceanu de í imprimerie glagolitique et cyrillique. În: *Studii veneziani*, VIII (166), p. 444, apud. Lajos Demény; Lidia. Demény, *op. cit*., p. 36.

BDD-A27087 © 2009 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.14.81 (2026-11-11 00:56:09 UTC)

(23) *Ibidem.*
(24) TOMESCU, M., *op. cit*., p. 29.
(25) PANAITESCU, P. P., Liturghierul lui Macarie (1508) şi începuturile tipografiei în Ţările Române. În: *Biserica Ortodoxă Română*, 1939, nr. 57, pp. 533–538.
(26) DEMÉNY, Lajos; DEMÉNY, Lidia, *op. cit.,* pp. 37–38
(27) *Ibidem.*
(28) IORGA, N., *Istoria Bisericii Româneşti.* Bucureşti: Editura Gramar, 1995, vol. I, p. 129.
(29) „Prin aşezarea sa geografică, pe drumul Sibiului, bogăţia şi tăria politică a Craioveştilor, prin faptul că acolo Odobescu a găsit un adevărat depozit macarian, înclinăm a crede că locul primei tipografii a Ţării Româneşti ar fi putut fi Bistriţa"
(30) SEXTIL Puşcariu, *op. cit*., p. 41.
(31) MICLE, V., *Ieromonahul Macarie: tipograf român.* Bistriţa: Mănăstirea Bistriţa Olteană, 2008
(32) PANAITESCU, P. P., *Contribuţii la istoria culturii româneşti*. Bucureşti: Editura Minerva, 1971, p. 326.
(33) GRECU, Alexandru, Contribuţii la începuturile tipografiei slave în Ţara Românească. În: *Studii şi cercetări de bibliologie*, an I, 1995, p. 235.
(34) ODOBESCU, Al., *Opere.* Bucureşti: Editura Academiei, 1967, vol. II, p. 160.
(35) SACERDOŢEANU, A., Originea şi condiţiile social economice ale dezvoltării vechiului oraş Râmnicu Vâlcea. În: *Buridava*, 1972, p. 51.
(36) GHICA-BUDEŞTI, N., Evoluţia arhitecturii în Muntenia. În: *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, nr. 20
(37) BIANU, I.; HODOŞ, N., *BRV*, I, pp. 23–24.
(38) IORGA, N., *Istoria bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, vol. I, Bucureşti: Editura Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii publice, 1928, p. 129.
(39) DAN D., Meşterul tiparelor. În: „Magazin istoric", nr. 4 (37), Bucureşti, 1970, p. 29.
(40) *Ibidem.*
(41) *Ibidem.*
(42) *Ibidem.*
(43) *Ibidem.*
(44) Crugul soarelui – este o perioadă cronologică de 28 ani, după a cărei împlinire zilele săptămânii cad pe aceleaşi dată de lună.
(45) Biserica prăznuieşte Indictul („Indiction" la români însemnă: poruncă şi arătare) la 1 septembrie şi pentru că în această zi a intrat Iisus Hristos în Sinagoga iudeilor. De asemenea, tradiţia spune că şi poporul evreu a intrat in Ţara Făgăduinţei în această lună de Septembrie.
(46) *B.R.V*., Tom I, pp. 6–7.
(47) IORGA, N., *Inscripţii din bisericile României*, vol. I, 1905, pp. 97–98.
(48) *B.R.V*.,Tom IV, pp. 11–12
(49) *B.R.V*., Tom I, pp. 101–102
(50) *Ibidem*, pp. 99–100.
(51) TURDEANU, E. Manuscrisele slave în timpul lui Ştefan cel Mare. În: *Cercetări literare*, nr. 5, 1943, pp. 224–226.
(52) Sweipolt Fiol a tipărit la Cracovia în 1491 următoarele cărţi de cult bisericesc: **Octoih**, **Ceaslov**, **Triod de post**, **Triod Penticostar** şi **Psaltirea**. Ieromonahul

BDD-A27087 © 2009 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.14.81 (2026-11-11 00:56:09 UTC)

Macarie a tipărit la Cetinje între 1493 şi 1496 următoarele cărţi: **Octoih, Psaltire** şi **Molitvenic.**

(53) CERNOVODEANU, D., Reprezentări heraldice din vechi tipărituri şi manuscrise româneşti (sec. XVI). În: *Târgovişte – cetatea culturii româneşti*. Bucureşti, 1974, p. 136.

(54) *Ibidem.*

(55) cf. DEMÉNY, Lajos; SIMONESCU, D., Un capitol important din vechea cultură românească *(Tetraevanghelul*, *Sibiu, 1546).* În: *Studii şi cercetări de bibliologie*. Supliment la nr. 1 pe anul 1965.

BDD-A27087 © 2009 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.14.81 (2026-11-11 00:56:09 UTC)